9. चक्षुष्मान् अन्ध एव

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બાણભટ્ટ ગદ્યસમ્રાટ તરીકે જાણીતા છે. તેઓ સાતમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના સમયમાં (ઉત્તર ભારતમાં) થઈ ગયા. તેમનો જન્મ વત્સ ગોત્રમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ચિત્રભાનુ અને માતાનું નામ રાજદેવી હતું. તેમણે હર્ષચરિત અને કાદમ્બરી નામે ગદ્યકાવ્યના બે ગ્રંથો રચ્યા છે. આ પૈકી કાદમ્બરીનું કથાવસ્તુ કાલ્પનિક છે, જ્યારે હર્ષચરિતનું કથાવસ્તુ ઐતિહાસિક છે. પોતાના સમકાલીન સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના જીવનના કેટલાક પ્રસંગોનું આ હર્ષચરિતમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં કુલ આઠ પ્રકરણો છે, જેને ઉચ્છ્વાસ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ પાઠ હર્ષચરિતના પ્રથમ ઉચ્છ્વાસમાંથી સંપાદિત કરીને લેવામાં આવ્યો છે.

પિતામહ બ્રહ્માની સભામાં દુર્વાસા સામવેદના મંત્રનું ગાન કરતા હતા ત્યારે તેઓ કોઈ કારણથી અન્ય મુનિ સાથે ઝઘડી પડ્યા અને મંત્રના ગાનમાં ભૂલ થઈ ગઈ. આથી દેવી સરસ્વતીને હસવું આવ્યું. હસી રહેલાં સરસ્વતીને જોઈને દુર્વાસા ગુસ્સે ભરાયા. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ભાન ભૂલેલા દુર્વાસાએ સરસ્વતીને પૃથ્વી પર અવતરવાનો શાપ આપી દીધો. દુર્વાસાના ક્રોધી સ્વભાવથી ડરીને અન્ય ઋષિમુનિઓ તો મૌન જ રહ્યા, પણ પિતામહ બ્રહ્માએ દુર્વાસાને કઠોર શબ્દોમાં ઠપકો આપ્યો. બ્રહ્માએ આપેલા ઠપકાનું આ પાઠમાં વર્ણન છે.

ક્રોધથી માણસની મતિ સારા કે નરસાનો ભેદ કરી શકતી નથી. તેથી તે આંખવાળો હોવા છતાં પણ અંધ જ બની રહે છે. માનવના મનમાં પ્રગટતા ક્રોધથી શરીરમાં શી-શી પ્રતિક્રિયા થાય છે તે અને ક્રોધને લીધે આવી પડનારાં દુષ્પરિણામો તરફ અહીં અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ક્રોધાંધ માણસ આંખો હોવા છતાં કઈ કઈ બાબતોને જોઈ શકતો નથી તેનું વર્ણન કરીને ક્રોધથી દૂર રહેવાનો બોધ આ પાઠમાં સરસ રીતે આપવામાં આવ્યો છે.

अथ तां तथा शप्तां सरस्वतीं दृष्ट्वा पितामहो मङ्गलपटहेनेव स्वरेण आशाः पूरयन् सुधीरं दुर्वाससम् उवाच।

ब्रह्मन्, न खलु साधुसेवितोऽयं पन्थाः येनासि प्रवृत्तः। निहन्त्येष परस्तात्। इन्द्रियाश्वसमुत्थापितं हि रजः कलुषयति दृष्टिम् अनक्षजिताम्। कियद् दूरं वा चक्षुरीक्षते। विशुद्धया हि धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः सर्वान् अर्थान् असतः सतो वा। निसर्गविरोधिनी चेयं पयःपावकयोरिव धर्मक्रोधयोरेकत्र वृत्तिः। आलोकमपहाय कथं तमसि निमज्जसि। क्षमा हि मूलं सर्वतपसाम्। परदोषदर्शनदक्षा दृष्टिरिव कुपिता बुद्धिः न ते आत्मदोषं पश्यति। क्व महातपोभारवैवधिकता, क्व पुरोभागित्वम्। अतिरोषणः चक्षुष्मान् अन्ध एव जनः।

न हि कोपकलुषिता विमृशति मतिः कर्तव्यमकर्तव्यं वा। कुपितस्य प्रथमम् अन्धकारीभवति विद्या, ततो भृकुटिः। आदौ इन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति, चरमं चक्षुः। आरम्भे तपो गलति, पश्चात् स्वेदसलिलम्। पूर्वम् अयशः स्फुरति, अनन्तरम् अधरः।

कथं लोकविनाशाय ते विषपादपस्येव जटावल्कलानि जातानि। अनुचिता खलु अस्य मुनिवेषस्य हारयष्टिरिव वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः। शैलूष इव वृथा वहसि कृत्रिमम् उपशमशून्येन चेतसा तापसाकल्पम्। अल्पमपि न ते पश्यामि कुशलजातम्।

– हर्षचरिते प्रथम-उच्छ्वासे

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલ્લિંગ) पितामहः બ્રહ્મા (પુરાણાનુસાર માનવસૃષ્ટિ બ્રહ્માથી થઈ છે. તેથી તે પિતાના પિતા એટલે કે પિતામહ તરીકે ઓળખાય છે.) **पटहः** નગારું **दुर्वासाः** એ નામના એક ઋષિ (તેઓ ક્રોધી વ્યક્તિ તરીકે પ્રખ્યાત છે.) **अर्थः** પદાર્થ કે ગુણ **आलोकः** પ્રકાશ **रागः** (અહીં એક અર્થ) આસક્તિ (અને બીજો અર્થ) લાલાશ **निसर्गः** સ્વભાવ, પ્રકૃતિ **विषपादपः** ઝેરનું ઝાડ **शैलूषः** નટ **आकल्पः** વેષ

(સ્ત્રીલિંગ) आशा દિશા **वृत्ति** સ્થિતિ, વ્યવહાર **भृकुटि** ભમર, ભવું **हारयष्टि** હારમાળા **वैवधिकता** ભાર સહન કરવાની શક્તિ

વિશેષણ : शप्ताम् (सरस्वतीम्) શાપ પામેલી (સરસ્વતીને) **इन्द्रियाश्वसमुत्थापितम् (रजः)** ઇન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાઓ દ્વારા ઉડાડવામાં આવેલી (રજ-ધૂળ) **कियद् (दूरम्)** કેટલું (દૂર) **विशुद्धया (धिया)** શુદ્ધ (બુદ્ધિ વડે) **परदोषदर्शनदक्षा (दृष्टिः)** બીજાના દોષને જોવામાં નિપુણ (દૃષ્ટિ) **कोपकलुषिता (मतिः)** કોપથી મલિન થયેલી (બુદ્ધિ) **अतिरोषणः चक्षुष्मान् (जनः)** અતિશય ગુસ્સે થયેલી આંખવાળો (મનુષ્ય) **वृत्तमुक्ता (चित्तवृत्तिः)** સદાચારરહિત (મનોવૃત્તિ) **उपशमशून्येन (चेतसा)** શાન્તિરહિત (મનથી)

અવ્યય : परस्तात् પછીથી, ભવિષ્યમાં **एकत्र** એકી સાથે **क्व** ક્યાં **अनन्तरम्** પછી **पश्चात्** પછી

સમાસઃ मङ्गलपटहेन (मङ्गलः चासौ पटहः, तेन – कर्मधारय)। साधुसेवितः (साधुभिः सेवितः – तृतीया तत्पुरुष)। इन्द्रियाश्वसमुत्थापितम् – इन्द्रियाणि एव अश्वाः (– इन्द्रियाश्वाः, कर्मधारय), इन्द्रियाश्वैः समुत्थापितम् – तृतीया तत्पुरुष)। कृतबुद्धयः (कृता बुद्धिः येन, ते – बहुव्रीहि)। निसर्गविरोधिनी (निसर्गस्य विरोधिनी – षष्ठी तत्पुरुष)। पयःपावकयोः (पयः च पावकश्च, तयोः – इतरेतर द्वन्द्व)। धर्मक्रोधयोः (धर्मः च क्रोधः च, तयोः – इतरेतर द्वन्द्व)। सर्वतपसाम् (सर्वम् च तत् तपः, तेषाम् – कर्मधारय)। परदोषदर्शनदक्षा (परस्य दोषः – परदोषः, षष्ठी तत्पुरुष), परदोषस्य दर्शनम् (– परदोषदर्शनम्, षष्ठी तत्पुरुष), परदोषदर्शने दक्षा – सप्तमी तत्पुरुष)। आत्मदोषम् (आत्मनः दोषः, तम् – षष्ठी तत्पुरुष)। महातपोभारवैवधिकता (महत् च तत् तपः (कर्मधारय), महातपसः भारः महातपोभारः (षष्ठी तत्पुरुष), महातपोभारस्य वैवधिकता – षष्ठी तत्पुरुष)। कोपकलुषिता (कोपेन कलुषिता – तृतीया तत्पुरुष)। स्वेदसलिलम् (स्वेदस्य सलिलम् – षष्ठी तत्पुरुष)। लोकविनाशाय (लोकानां विनाशः, तस्मै – षष्ठी तत्पुरुष)। विषपादपस्य (विषस्य पादपः, तस्य – षष्ठी तत्पुरुष)। जटावल्कलानि (जटा च वल्कलानि च – इतरेतर द्वन्द्व)। मुनिवेषस्य (मुनेः वेषः, तस्य – षष्ठी तत्पुरुष)। हारयष्टिः (हारः एव यष्टिः – कर्मधारय)। वृत्तमुक्ता (वृत्तेन मुक्ता – तृतीया तत्पुरुष)। चित्तवृत्तिः (चित्तस्य वृत्तिः – षष्ठी तत्पुरुष)। उपशमशून्येन (उपशमेन शून्यम्, तेन – तृतीया तत्पुरुष)। तापसाकल्पम् (तापसस्य आकल्पः, तम् – षष्ठी तत्पुरुष)।

કૃદંત : (सं.भू.कृ.) दृष्ट्वा જોઈને **अपहाय** છોડી દઈને **(क.भू.कृ.) प्रवृत्तः** પ્રવૃત્ત થયેલો, લાગેલો

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : चक्षुष्मान् अन्ध एव આંખો હોવા છતાં પણ આંધળો જ **पूरयन्** પૂરી દેતાં, ભરી દેતાં **सुधीरम्** ગંભીરતાપૂર્વક **उवाच** બોલ્યા. **ब्रह्मन्** હે બ્રાહ્મણ (અહીં આ સંબોધન દુર્વાસા માટે બ્રહ્માએ કર્યું છે.) **साधुसेवितः** સજ્જનો દ્વારા આચરવામાં આવેલો **पन्थाः** માર્ગ **निहन्ति** હણી નાખે છે. **कलुषयति** મલિન કરે છે. **अनक्षजिताम्** ચંચળ આંખોવાળાઓનો **धिया** બુદ્ધિથી **कृतबुद्धयः** શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાઓ **असतः सतः वा अर्थान्** ખોટા કે સાચા વિષયને **पयःपावकयोः इव** પાણી અને આગની જેમ **तमसि** અંધારામાં **निमज्जसि** (તું) ડૂબી રહ્યો છે. **महातपोभारवैवधिकता** મહાન તપના ભારને વહન કરવાની શક્તિ **पुरोभागित्वम्** બીજામાં દોષ જોવાની વૃત્તિ **अन्धकारीभवति** આંધળી બની જાય છે. નાશ પામે છે. **समास्कन्दति** આક્રમણ કરે છે. વ્યાપી વળે છે. **चरमम्** છેવટનું, પછીનું **तापसाकल्पम्** તપસ્વીના વેષને **(आकल्प=वेष) कुशलजातम्** કુશળતાના સમૂહને, અનેક કુશળતાઓને

2. સંધિ : पितामहो मङ्गलपटहेनेव (पितामहः मङ्गलपटहेन इव)। साधुसेवितोऽयम् (साधुसेवितः अयम्)। येनासि (येन असि)। निहन्त्येष परस्तात् (निहन्ति एषः परस्तात्)। चक्षुरीक्षते (चक्षुः ईक्षते)। सतो वा (सतः वा)। चेयम् (च इयम्))। पयःपावकयोरिव (पयःपावकयोः इव)। धर्मक्रोधयोरेकत्र (धर्मक्रोधयोः एकत्र)। आलोकमपहाय (आलोकम् अपहाय)। दृष्टिरिव (दृष्टिः इव)। ततो भृकुटिः (ततः भृकुटिः)। तपो गलति (तपः गलति)। विषपादपस्येव (विषपादपस्य इव)। हारयष्टिरिव (हारयष्टिः इव)। शैलूष इव (शैलूषः इव)।

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) इन्द्रियाश्वसमुत्थापितं रजः किं कलुषयति ? ◯

(क) मनः (ख) मस्तकम् (ग) दृष्टिम् (घ) सत्यम्

(2) कुपिता बुद्धिः किं न पश्यति ? ◯

(क) मार्गम् (ख) परदोषम् (ग) आलोकम् (घ) आत्मदोषम्

(3) कुपितस्य स्वेदसलिलात् पूर्वं किं गलति ? ◯

(क) तपः (ख) कर्तव्यम् (ग) रागः (घ) अधरः

(4) कुपितस्य पूर्वम् अयशः .... , अनन्तरम् अधरः। ◯

(क) विमृशति (ख) स्फुरति (ग) कलुषयति (घ) निमज्जति

(5) 'शैलूष' शब्दस्य कः अर्थः ? ◯

(क) નર્તક (ख) નટ (ग) ગાયક (घ) પર્વત

(6) वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः कीदृशी इव ? ◯

(क) हारयष्टिः (ख) विषवल्ली (ग) दुष्टबुद्धिः (घ) अविद्या

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत ।

(1) कृतबुद्धयः कथं पश्यन्ति ?

(2) धर्मक्रोधयोः एकत्र वृत्तिः कीदृशी ?

(3) कोपकलुषिता मतिः किं न विमृशति ?

(4) मुनिवेषस्य का अनुचिता ?

(5) क्रोधान्धस्य किम् अन्धकारीभवति ?

(6) दुर्वासाः कीदृशेन चेतसा तापसाकल्पं वहति ?

3. समासप्रकारं लिखत ।

(1) मङ्गलपटहेन .... (2) साधुसेवितः ....

(3) कृतबुद्धयः .... (4) कोपकलुषिता ....

(5) धर्मक्रोधयोः .... (6) विषपादपस्य ....

4. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

(1) साधुसेवितोऽयम् ....

(2) चक्षुरीक्षते ....

(3) ततो भृकुटिः ....

(4) अन्ध एव ....

5. रेखाङ्कितानां पदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कदा, कस्य, कीदृशी, कथम्, कः)

(1) <u>पितामहः</u> सुधीरम् उवाच।

(2) <u>आरम्भे</u> तपो गलति।

(3) <u>कुपितस्य</u> मतिः कर्तव्यमकर्तव्यं न विमृशति।

(4) <u>कुपिता</u> बुद्धिः आत्मदोषं न पश्यति।

6. मातृभाषायां उत्तरत ।

(1) दुर्वासाએ કોને શાપ આપ્યો ? શા માટે ?

(2) ધર્મ અને ક્રોધનું સાથે હોવું તે કોના સમાન છે ?

(3) બ્રહ્મા દુર્વાસાને નટ સાથે કેમ સરખાવે છે ?

(4) દુર્વાસાનાં જટાવલ્કલ કોના જેવાં છે ? શા માટે ?

(5) બ્રહ્મા ક્ષમા અંગે શું કહે છે ?

7. નીચેના પર ટૂંક નોંધ લખો :

(1) ક્રોધની શારીરિક અસરો

(2) બ્રહ્માનો દુર્વાસાને ઠપકો

8. यथायोग्यं संयुज्य पूर्णं वाक्यं रचयत ।

क	ख
(1) आरम्भे तपो गलति	(1) अनन्तरम् अधरः।
(2) आदौ इन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति	(2) पश्चात्स्वेदसलिलम्।
(3) प्रथमम् अन्धकारीभवति विद्या	(3) विमृशति मतिः।
(4) पूर्वम् अयशः स्फुरति	(4) चरमं चक्षुः।
	(5) ततो भ्रुकुटिः।

પ્રવૃત્તિ

- ક્રોધથી દૂર રહેવા માટે બોધ આપતી વિવિધ સૂક્તિઓ કે કહેવતો એકઠી કરો.
- દુર્વાસા મુનિ અંગેની અન્ય કથાઓની માહિતી મેળવો.